

Ellentétek balladája*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2022.3.8>

Apáink, anyáink emlékét halálunkig hordozzuk a szívünkben, és keressük, miként idézhetnénk vissza őket legalább egy pilanatra. De hiába a vágy és a szeretet, nem tudjuk őket élővé tenni. Ők ott maradnak, mi itt, mégis hálát érzünk, hogy ismerhettük őket, hogy beszélhettünk és együtt gondolkodhattunk velük. Majd ahogy ránk kerül a sor, apránként mi is évszámokká és nevekké intézményesülünk, a szenvedélyét vesztett idő, a történelem foglyaivá válunk, és lassacskán lehullik rólunk az a valami, ami egykoron összetéveszthetetlené, valódi emberré tett minket. A személyességgel együtt pedig a megválthatóság esélyei is továtűnnek.

Deák István, a Nyugatra emigrált történész 1944-ben tizen-nyolc éves volt. Valahol a budapesti fogaskerekű környékén lakott, átélte az ostromot, testközelből figyelhette meg, mit művel a két gigászi hadsereg a magyar fővárossal. Ő még látta azt, amiről mi már csak olvashatunk. Ő még találkozott az embermentőkkel és a fegyveres ellenállókkal, hallotta a csizmák dübörgését, a vezényszavak harsanását, vissza tudja idézni a rideg óriás vasak fenyegetését. Ő még látta az arcukat a kezükbe temető nőket, közelről, emberi közelségből figyelhette meg vonásaikat, fülében még ott csengenek az elhangzott mondatok, az emlékeiben még él egy-egy személyes gesztus. Maga mellett érezhette azokat a

* BARTHA Ákos: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945.* Jaffa Kiadó, Budapest, 2021. 424 p.

testeket, amelyek bűnös, tétova és bátor lelkeknek adtak otthont, amelyeket mi már csak fotókon láthatunk, és néhány személytelen utaláson keresztül próbálunk megragadni, kisszerű eszközeinkkel megérteni. Ő még láthatta őket, s vele akár az is megeshet, hogy emlékezete megcsalja vagy túlzásokra készteti. Velünk már ez *sem* történhet meg.

Deák István még él. Lassacskán azonban mindenki elmegy, aki szenvedéllyel, a személyesség súlyát a vállán hordva gondolhat vissza a magyarországi háború utolsó hónapjaira, egy minden korábbi tapasztalatot felülmúló pusztításra és a szerencsés életben maradására. Ők elmennek, de mi itt vagyunk, mi, akiknek dolga már csak az egyre inkább elszemélytelenedő történelemmel van. Nem mintha ez kis feladat lenne, sőt. Az mindenképpen az objektivitással vigasztalódó utókornak kedvez, hogy a mítosz érinthetlensége végül lekopik az eseményekről, ám együtt a történet emberi oldalából is elveszítünk valamit. Ugyan felkutathatjuk hőseink iskolai bizonyítványát és munkahelyi bérlapjait, írásaik alapján rekonstruálhatjuk politikai ambícióikat, idővel nem tudjuk megszólítani a szemtanúkat, azokat, akik az egyes ember – krízisek idején oly fontossá váló – részleteiről mesélhetnének nekünk.

Ez fokozottan igaz az 1944–1945-ös magyar ellenállásra is, amelynek alsóbb szintjeiről töredékes források állnak csak a rendelkezésünkre. Emiatt igen nehéz bármit is kezdeni egy olyan eseménnyel, amelyről sokan sokfélét mondtak már, leginkább úgy, ahogy egy félig megvalósult tervéről beszél az ember: feltételes módon, bizonytalanul. Azt sem tudjuk pontosan, kik és mikor kezdték, hisz nem robbant ki egy általános felkelés, nem volt egy „magyar W óra”,¹ amikor minden tekintet és puskacső egy irányba szegeződött volna. A magyar ellenállás monográfiája ezért csak a sok kicsi ellenállások történetén keresztül írható meg.

A konkrét fegyveres akciók leírásánál is fontosabb, hogy mi járhatott az ellenállók fejében. Egyáltalán, a Horthy-hű katona-

¹ „W” óra (Godzina „W”): a Vihar hadművelet, közismertebb nevén a varsói felkelés kirobbanásának időpontja, 1944. augusztus 1. 17:00.

tiszteltől a cionista zsidókon át az illegális kommunistákig kik voltak ők? Mihez kezdtek volna a megszerzett szabadságukkal, mire gondoltak abban a rövidke pillanatban, amikor a csukaszürke egyenruhás német hadsereg már elhagyta az állásait, de a távoli vidékekről idehajtott szovjet katonák még nem ugráltak be oda? Mit vártak az ellenállástól maguk az ellenállók? A háború és a megszállás végét? Egy szabad és semmiképp sem kisebb Magyarországot? Egy igazságosabb vagy akár magát a legigazságosabb társadalmat? Meddig lehetett egyszerre, és mikortól csak külön-külön reménykedni mindezekben?

Legalább ilyen fontos kérdés, hogy mivé lett az ellenállás emlékezete, mit mondtak, mit mondhattak el róla maguk a résztvevők? Szükségszerűen torz és politikailag túlmotivált minden visszaemlékezés? Ha tekintetbe vesszük, hogy az életben maradt ellenállók többsége 1945 áprilisa után sem alhatott nyugodtan, mert valamilyen vizsgálati- vagy hadifogságban találták magukat, esetleg hosszú évekre, évtizedekre egy megfigyelési dosszié tárgyaivá lettek – lehetett-e másmilyen? Az ellenállás összeszekuszált politikai utóélete adhat-e bármilyen felmentést az emlékezők elhallgatásai és kisebb-nagyobb hazugságai alól? Egyáltalán: fel kell-e mentenünk őket? Helyettük a kizökkent időt helyretolni képes lehet(ett)-e a magyar nép? A szemlélők, a megmentettek, az ellenállásról mit sem tudók serege, és persze mi, akik csak közéleti vitákon és néhány emléktábla kapcsán találkozunk az akkori szereplők nevével. Van-e egyáltalán a magyar ellenállásnak népi emlékezete, s nem csak egy politikai-értelmiségi konstrukcióról van szó, amelyből – épp ezért – idővel az a kevés pátosz is kilügződött, amit a Partizánszövetség és a kommunista párt meghamisítva és felnagyítva ráerőszakolni próbált?

A magyar ellenállásról írni felettébb nehéz feladat. Különféle emlékezetek sűrű akadályrendszerén kell áthatolnunk, néha pedig olyan alakokat kell megidéznünk, akik egyszer sem beszélhettek (szabadon) az eseményekben játszott szerepükről. Ki kell tapintanunk a felelősség határvonalait, amelyek a háborús nagyhatalmak érdekei és az ellenállás gyakorta egymással is rivalizáló csoportocskáinak lokális szempontjai között húzódnak.

Pongyola kifejezéssel élve „rá kell érezni” a korszak sajátos hanguzatára, amely a fokozatosan megszűnő jogrend árnyékában, a félelem és a pillanatnyi, de mégis korlátlan hatalom közegében alakult ki. Bele kell képzelnünk magunkat egy-egy helyzetbe, amely az intézmények összeomlásakor felértékelődő személyes kapcsolatokon, vagy épp ellenkezőleg, az egymással gyűlöletes viszonyban állók közönyén állt vagy bukott. Mindemellett a történet megírásának vannak más feltételei is. Fel kell dolgozni a sokszor széttartó, töredékes források ezreit, másrészt értelmet, elbeszélhető folyást kell adni az eseményeknek, azaz kipuhatolni, hogy kik és mely csoportok alkották a (fegyveres) ellenállás gerincét, illetve ezek jelentősége hogyan változott a külső, háborús események tükrében. Ehhez a munkához tehát rendkívüli óvatosság, szorgalom és valamiféle empátia szükségeltetik. Nem véletlen, hogy sokáig senki sem mert vállalkozni rá.

Bartha Ákos volt az, aki megunta és megtörte a csendet. A 2021 őszén napvilágot látott *Véres város* című monográfiájával egy hetvenhat éves átkot tört meg, hiszen a második világháború lezárulása óta egyetlen összefoglaló munka sem született, amely bárhogyan is meghatározta volna az ellenállás *egészéről* való gondolkodásunkat. E nagy történetírói felelősség láthatóan nem nyomasztotta a szerzőt, a tőle megszokott céltudatossággal kezdett hozzá az események felgöngyölítéséhez. Tájékozódását segítette, hogy a korábbi esztendőkből komoly alapkutatásokat végzett, főleg a magyarországi népiség és a fajvédő gondolkörhöz kapcsolódóan,² s neki köszönhetjük a magyar ellenállás mártírjáról, Bajcsy-Zsilinszky Endréről írt első, modern szemléletű életrajzt is.³ Bár a szerző elsősorban a két világháború közötti magyar jobboldali radikalizmus irányából érkezett a politikai értelemben rendkívül sokszínű ellenálláshoz, a magyarországi cionizmus, vagy akár az 1944-re alaposan megtizede-

² BARTHA Ákos: *Populizmus, népiség, modernizáció. Fejezetek a kelet-közép-európai politikai gondolkodás 20. századi történetéből*. MTA BTK, Budapest, 2017.

³ BARTHA Ákos: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet*. MTA BTK, Budapest, 2019. E könyvről lásd PAPP István: *Fajvédelem, nemzeti radikalizmus, integer Magyarország*. Bajcsy-Zsilinszky Endre életei. *Múltunk*, 2019/3. 278–290.

lődött hazai kommunisták belső ügyeiben is igen jól kiismerte magát, ezért semmiképpen sem érheti az a vád, hogy munka mélysége, szakmai színvonala váltakozó lenne. Mindvégig alapos ismeretekre és bőséges forrásanyagra támaszkodó elbeszéléssel mutatja be az eseményeket, olyannyira, hogy a főszöveg végi jegyzetek, a bibliográfia és a névmutató 116 oldalt tesznek ki. Bartha nemcsak a hazai levéltárakat kutatta végig, de németországi közgyűjteményekben is gyűjtött anyagot, sőt szerbiai, illetve romániai iratokhoz is hozzáfért. Következtetéseit a legtöbb esetben összevetette a nemzetközi szakirodalom eredményeivel, ezáltal a magyar ellenállást az európai társmozgalmakhoz mérve is igyekezett elhelyezni.

Nem kétséges, Bartha a létező összes forrást összegereblyézte. Néhol egészen szokatlan helyeken is nyomokat keresett, ilyenek tekinthetjük például a budapesti mentőszolgálatok 1944 őszén felvett esetenaplóit. A forrásait a szerző beépítette a szövegbe, ami a nevek, rendfokozatok és a különféle rövidítések nagy száma miatt néhol csak nehezen követhető. Ugyanakkor a szerzőnek olyanokat is ki kellett szabadítania a levéltári iratok néma fogságából, akiknek addig a létezéséről sem tudtunk, és olyan szervezetekkel is megismertetett minket, amelyekről még az alapkutatások sem készültek el. A laikus olvasó talán nem is hinné, de nincs egy tisztességes Sztójay-életrajzunk, nincs egy teljesség igényével megírt korszak-monográfia Szálasi uralmáról, és ahogy arra Bartha is utalt, a német megszállási rendszer, illetve a magyarországi kommunista mozgalmak feldolgozása sem történt még meg. A szerzőnek épp ezért nemcsak a nagy egész (ellenállás), de a kisebb résztémák kapcsán is rendkívüli munkát kellett végeznie.

Ugyanakkor a források nagy száma felveti az egyes sorsok összegezhetőségének a problémáját, amelybe minden monográfia szerzője bele szokott botlani. Jelen esetben olyanokkal is számot kell vetnünk, akik sem előtte, sem utána nem játszottak fontos közéleti szerepet, és mint afféle bajkeverők (*tricksters*) kerültek az 1944-es események árába. Ezeknek a furcsa, szűrkezónás figuráknak az életét lőditásaikon és politikai fordulataikon keresztül összegezni és ítélet tárgyává tenni azonban nem minden

esetben célravezető. Már csak azért sem, mert a hőseivel gyakorta szigorúan bánó szerző maga állapítja meg, hogy „a kortársak többsége elsősorban nem elvi alapon viszonyult a fasiszta, nemzetiszocialista és kommunista (vagy bármely más) rendszerekhez, hanem saját boldogulásának és esetleg az ország gyarapodásának a prizmáján keresztül.” (297.) Hozzá kell tennünk, ezzel a megközelítésével a *Véres város* lényegi elmozdulást jelent a korábban uralkodónak számító fasizmus–antifasizmus narratívától. Annak segítségével ugyanis képtelenek lennénk megmagyarázni, hogy a kommunistákat vérszomjasan gyűlölő, ízig-vérig antiszemita fajvédők egy jól körülírható csoportja például mit keresett az ellenállás oldalán. Így tehát arra is lehetőségünk van, hogy az 1944–1945-ös eseményeket ne kizárólag ideológiai szempontból közelítsük meg. Ebből pedig az is következik, hogy lemondunk az ideológiai értelemben mindvégig következetes ember (totalitárius) igényéről, és hőseinket egy rendkívüli kor esendő szereplőiként kezeljük.

Ellenállni, az ellenséget politikai és katonai céljai elérésében gátolni sokféleképpen lehet: egy hivatali szobában, stemplivel a kézben, vagy gyerekeket mentve, esetleg hidakat robbantva, rajtaütve. Bartha – ahogy azt a könyv alcíme is jelzi – a *fegyveres*, illetve a *felfegyverzett* ellenállás (*armed resistance*) budapesti történetét írta meg. Ebbe tehát beletartoztak azok az akciók is, ahol az ellenállók ugyan rendelkeztek fegyverekkel, de a hosszú távú működésüket szem előtt tartva kerülni igyekeztek a fegyveres tűzharcot és inkább a cselvetés eszközeivel éltek, mint például a Kisegítő Karhatalom (KISKA) alakulatai. Emiatt az egyébként sokkal nehezebben kutatható hivatali és társadalmi szembeszegülésről itt csak részlegesen eshetett szó. Viszont annál bővebben az ellenállás szervezeti hátteréről, amelynek kapcsán a szerző türelemre és megfontolásra inti az elhamarkodott olvasót. Még nemzetközi összehasonlításban is példátlanul rövid idő állt a magyar ellenállás rendelkezésére, hogy kiépítse politikai és katonai vezérkarát, fegyvereket szerezzen, és a társadalom valamennyi rétege számára értelmezhető propagandamunkát folytasson. A franciáknak és hollandoknak három-három, Dániában négy, a Cseh–Morva protektorátusban pedig hat évbe telt, míg végre lőni

kezdték a megszállókra, ezzel szemben Magyarországon mindössze néhány hónapba. Igaz, a fegyveres harcot jórészt nem azok vállalták, akiknek bármi közülük lett volna a Magyar Fronthoz, és az ellenállás elsődleges célpontjai sem annyira a németek, mint inkább a kollaboránsok voltak. Ugyanakkor a nyugati országokkal történő összehasonlítás azért is rendkívül fontos, mert a németek Magyarországhoz fűződő viszonya is inkább ezt, és nem az általános kelet-európai mintát követte, ahol a brutális elnyomás következtében szinte azon nyomban erős partizánmozgalmak szerveződtek.

Jórészt ennek is köszönhető, hogy a szerző a német megszállás napjaitól számolja az ellenállás – és az általa írt történet – kezdetét. Ekkor még csak a magyar honvédség és a kormányzóhű, paramilitáris csoportok (Rongyos Gárda, Turáni Vadászok stb.) szállhattak volna szembe az országba özönlő németekkel, de a felkészületlennek bizonyuló kormányzó és a lassan ébredező katonai vezetés ehhez végül nem járult hozzá. Az ellenállás lehetőségei az új helyzetben drasztikusan romlottak, mindezt tetézi, hogy Horthy Miklós ezután sem az *ellenállást*, hanem a *kiugrást* akarta megszervezni, amely, mondanunk sem kell, teljesen más katonai-politikai koncepciót igényelt. Az októberi tragédia okain végigsorjázva egy eleve elrendelt katasztrófa képe tárul elénk. A szöveg egymással összemérve taglalja a meglepett, de gyorsan reagáló németek, a minden szempontból alávetett nyilasok és a kiugráson dolgozó vezérkar lehetőségeit. Utóbbi hiába tudott jelentékeny erőket a fővárosba koncentrálni, s hiába számíthatnak tulajdonképpen az összes főtiszt hűségére, a megfelelő tájékoztatás és a világos parancsok hiányában a magyar katonák zöme tétlen maradt. Bartha jó érzékkel mutat rá, hogy nemcsak a politikai elképzelés volt légből kapott („szépen szakítani”), de a számba vehető fegyveres erők megszervezése is elégtelen volt. Mindemellett a „terepről” azok a Bakay Szilárdhoz hasonló, harctéri tapasztalattal rendelkező, erélyes katonai vezetők is hiányoztak, akikre egy ilyen helyzetben különösen nagy szükség lett volna. Kudarcba fulladt a „megbízható munkásság” felfegyverzése is, ahová az elit németellenes szárnyának csak titkosszolgálati vagy kevésbé hiteles kapcsolatai voltak. Ugyancsak fegyver

nélkül maradtak a segéderők, például a Nemzetőrség, amiről a németek bizonyíthatóan semmit sem tudtak, és amely valószínűleg éppen ezért válhatott a nyilas puccs utáni hónapokban az ellenállás fészkevé. Összességében Bartha lényeges pontokon írta át a kiugrás bukásának alaposan berögzült, korábban a pártos történetírás által lefektetett magyarázatait. Még akkor is, ha a végkövetkeztetések nagyjából egybeeszenek, és a szerző is Horthy *emberi* alkalmatlanságára vezeti vissza az ügy kudarcát.

Mindezek után – akarva-akaratlanul – Bartha egy új történet írásába kezdett. A régi elit október 16-án végleg letűnt a színről, mire a nyilas razziáktól és az egyre közeledő fronttól rettegő Budapesten hirtelen egy különös, torz vitalitás szökkent szárba. Futballisták, jampecek, addig ismeretlen melósok és mindenféle szakadtak ezrei mozdultak meg, ha nem is egyszerre, de valahogy mégis: egy központi felszólító parancs nélkül. Gránátos ládák kerültek megbízhatatlan kezekbe, hamis nyilasok kísérték embereket a Duna-part helyett egy védett házba, pincelakások alakultak illegális nyomdákká, és mélyen tisztelt antiszemiták simítottak el pártszolgálatos halálokat. Ezzel együtt az elvi tisztánlátás lehetőségei vészesen lecsökkennek, és olyanokkal is számot kell vetnünk, akik ma már megfejthetetlenek és a nagy egészbe csak nehezen beilleszthetők. Az állítólag több ezer fős partizánhadsereg felett parancsnokló Topa János, vagy a rejtélyes Szovjetunió Barátainak Magyarországi Egyesülete kapcsán még a szerző buzgalma ellenére sem láthatunk tisztán. Másrészt – mint ahogy arra már fentebb is utaltunk – a kiugrási kísérlet után inkább egy polgárháborús eseményről, és nem annyira egy *németellenes* ellenállási mozgalomról beszélhetünk. (Tegyük hozzá, a Közép-Kelet-Európában szerveződő nem kommunista ellenállók többsége is hasonlóan viselkedett, és az elsőrendű célpontjaikat a vélt vagy valós kollaboránsok jelentették.) Mégsem túlzás, ha azt mondjuk, hogy a fegyveres jellegű akciók tömegessé válása csak ekkor, október 16. után vette kezdetét.

Talán a Népszínház utcai „kis Varsó” sorsa a legdrámaibb. Bartha házról házra derítette fel a sokszor magyarul sem beszélő cionista felkelők jószerivel csak órákban mérhető történetét, akik példátlan bátorsággal szálltak szembe az óriás páncé-

losokat is bevető németekkel és a bosszúszomjas nyilasokkal. Belővésenként, szóbeszédeket és mélyen rejtőző vallomásokat felkutatva tárta fel a zsidó bunkerek históriáját, egyszer és mindenkorra leszámolva azzal a közszájon forgó tévképzettel, hogy Magyarországon nem volt fegyveres zsidó ellenállás. Ugyanez a pedantéria jellemzi a Nemzetőrségből átalakult KISKA tevékenységének feldolgozását is. A félillegálisan működő alakulatok egy része egészen a januári feloszlásukig sok ezer embert mentett meg és folyamatosan harcban állt a nyilas pártszolgálattal, miközben a létszámukat is képesek voltak növelni. Bár ezek a kerületi szinten megszervezett századok jelentették a magyar fegyveres ellenállás gerincét, összlétszámuk így sem volt több hétezer főnél. Ám ha figyelembe vesszük, hogy a „toborzásra” mindössze néhány hét állt rendelkezésükre, ez a szám egyáltalán nem lebecsülendő. Közülük persze nem mindenki vett részt kockázatos akciókban, és így talán ellenállóknak sem tekinthetők, mégis vitatható a szerző azon relativizmusa, hogy a KISKA-sok jó része „dekkolni”, azaz csak túlélni akart, miközben (ekkorra) a reguláris magyar honvédségben is ez volt a helyzet.

Idővel az ellenállás lehetőségei egyre szűkültek, a budapesti ostrom üstjében végül mindenki megfőtt. Bajcsy-Zsilinszky és a Felszabadító Bizottság, a KISKA-sok, Mikó Zoltán „folyosónyitói”⁴ – mindenki. Ezeket a történeteket olvasva elgondolkodhatunk, hogy az utolsó órákban kit mi vett rá az együttműködésre vagy az ellenállásra. Mi értelme volt? Az előbbi kapcsán a válasz egyértelműnek látszik: semmi. A szovjetek körbezárták a várost, majd a szárnyakon továbbnyomultak. Az utóbbi kapcsán a képlet közel sem ilyen egyszerű. Az ellenállás árát a sok száz (ártatlannul) felkoncolt fizette meg, miközben vajmi kevés zavart okoztak a nagy német hadigépezet működésében – állítja a szerző.

⁴ A varsói és párizsi felkelések tanulságaiból okulva, a Bajcsy-Zsilinszky Endre által vezetett Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága, majd annak lebukása után Mikó Zoltán csoportja is az ostromgyűrű megnyitását tervezte. Úgy gondolták, nehézfegyverek hiányában előbb-utóbb a budapesti felkelés is kudarcot fog vallani, emiatt Zuglóban és Angyalföldön, később pedig a Rózsadombon akartak folyosót nyitni a szovjetek előtt. Mielőtt azonban erre sor kerülhetett volna, az akcióban érintett parancsnokokat a nyilas hatóságok letartóztatták vagy menekülésre kényszerítették.

Katonai értelemben ez valóban így van. Még a magyarnál jóval szervezettebb és méretesebb ellenállási mozgalmak sem voltak képesek rá, hogy a Wehrmacht hadműveleteit érdemi módon befolyásolják. Ráadásul a legtöbb esetben a civil lakosság védelmét sem tudták garantálni, sőt igen sokszor ők maguk is azokat vezélték és fosztogatták, akiknek a védelmében eredetileg felléptek. Tehát az ellenálló – bárhogyan is tekint magára – nemcsak a saját bőrét viszi a vásárra, hanem másokét is. Ebből kifolyólag (és reális céljai dacára), az ellenállás szinte minden esetben irracionális alapokon nyugszik. A dilemmát egy József Attila-parafrázissal megvilágítva – az ellenállás: logika, de nem tudomány. Ugyanakkor persze fontos, hogy a tudós utókor felmérje az ellenállás árát, hogy diagramokat és táblázatokat készítsen a pusztítás örökségéről. Hiszen ez a dolga. Ám ezeknek úgyis mindig az a végkövetkeztetése, hogy akárcsak a háború, az ellenállás is értelmetlen. De lehet-e ez a két állítás *egyszerre igaz*?

Talán nem úgy, és nem abban az értelemben, ahogyan azt sokan gondolnák, Bartha Ákos mégis fontos dolgot tett közkinccsé. Valóban megválaszolt néhány lényeges kérdést, s ha úgy tetszik, lerombolt néhány mítoszt is. De ettől még a magyar ellenállás marad az, ami. Minden újrafelfedezés ellenére ezt a történetet sosem tudjuk már jugoszlávvá vagy lengyellé írni. Mint ahogy eddig, valószínűleg eztán sem készül belőle egy igazán látványos közönségfilm. Viszont Bartha Ákosnak köszönhetően itt van nekünk egy egész sor eddig ismeretlen név; kiskatonák, melósok és mindenféle bajkeverők, akik annak ellenére vállalták a veszélyt, hogy magukon és néhány társukon kívül bárkiben is bízhattak volna. A *Véres város* az ő emléktáblájuk is.

Pócs Nándor